

<<LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ>>: REFLECȚII ASUPRA SCHIMBĂRILOR CARE AU URMAT CĂDERII COMUNISMULUI*

JÁNOS KORNAI

Central European University, Budapest

Abstract:

The French Revolution wanted to overthrow tyranny. And we are now celebrating the 20th anniversary of an event of not less historical importance: overthrowing the tyranny of communist dictatorship. We are gathering in Bucharest, the only place where the dramatic change did not go through without violence and bloodshed. But that was the exception, as for the region as a whole it was a fundamental change executed peacefully. What happened twenty years ago was a velvet revolution. Because even if without bloodshed, it was a revolution and therefore it is a legitimate question to ask what was realized of the revolutionary motto "Liberté, Égalité, Fraternité"?

The above motto does not, of course, cover all the fundamental values. Two closely associated ones are clearly missing: growth and material welfare. Other analysts of the post-socialist transition have examined their realization (see, e.g., EBRD 2008 and 2009.) Permit me to leave these extremely important issues to other studies and focus my attention on the three fundamental values in the title of my paper.

Even these three issues have been closely examined by several valuable studies. As limitations on length do not allow me to go into details, thus the purpose of my talk is rather to construct an overarching framework for our forthcoming discussions.

Key words: liberty, equality, solidarity, economic growth, material welfare, transition

*JEL classification:*A13, N34, P20, P30

Introducere

Revoluția Franceză a urmărit înlăturarea tiraniei. Iar noi sărbătorim acum cea de-a 20-a aniversare a unui alt eveniment de nu mai mică importanță istorică: înlăturarea tiraniei dictaturii comuniste. Ne-am adunat la București, singurul loc unde dramaticele schimbări nu s-au produs fără violență și fără vărsare de sânge.

* Această lucrare este versiunea scrisă a prezentării mele de la conferința internațională "The Future of Social Change - Visions and Perspectives after 20 Years of Transition", București, 24-25 iunie, 2009, organizată de către Erste Foundation și Vienna Institute for International Economic Studies. Le sunt recunoscător lui Pál Czeglédi, Zsuzsa Dániel, Judit Hürkecz, Judit Kapás, Zdenek Kudrna, Balázs Muraközy, Andrea Reményi și Dániel Róna, pentru sfaturile lor prețioase și pentru ajutorul dat la strângerea datelor și la editarea manuscrisului. Doresc să mulțumesc Erste Foundation, Collegium Budapest și Central European University pentru că mi-au susținut cercetarea, fundamentală întocmirii prezentei lucrări. Traducere din limba engleză de Mihaela Iacob.

Dar aceasta a fost o excepție, deoarece pentru regiune, ca ansamblu, a fost o schimbare fundamentală, realizată pașnic. Ce s-a întâmplat acum 20 de ani a fost o revoluție de catifea. Chiar dacă a fost fără vărsare de sânge, a fost totuși o revoluție și, drept urmare, este corect să ne întrebăm ce s-a realizat din mottoul revoluționar: Libertate, Egalitate, Fraternitate.

Mottoul de mai sus nu acoperă, desigur, toate valorile fundamentale. Două valori strâns legate lipsesc în mod clar: creșterea și bunăstarea materială. Alți analiști ai tranziției post-socialiste au examinat realizarea acestora (vezi, de exemplu, BERD 2008 și 2009). Permiteți-mi să las aceste aspecte extrem de importante altor studii și să îmi focalizez atenția asupra celor trei valori fundamentale din titlul lucrării mele.

Chiar și aceste trei aspecte au fost atent examinate în câteva studii valoroase. Din cauza limitelor de spațiu care nu îmi permit să merg mai în detaliu, scopul discursului meu este mai degrabă de a construi un cadru pentru discuțiile care urmează.

Libertate

Libertatea este un pachet de drepturi. Să analizăm schimbările sub trei aspecte.

1. Drepturile politice, drepturile omului.

Cetățeanul din regimul comunist era privat de drepturi elementare. Schimbările ne-au garantat toate drepturile politice de bază:

- Libertatea de exprimare,
- Presă liberă și necenzurată;
- Libertatea de asociere și organizare;
- Libertatea de a călători;
- Dreptul de a critica guvernul, dreptul la proteste politice,
- Respingerea statului cu un singur partid și introducerea dreptului de a alege dintre mai multe forțe și ideologii politice concurente.

Suntem martorii unui nou val de *democrație* în zona noastră. Nu deschid aici discuția despre definiția termenului democrație. Voi folosi în schimb un indicator simplu, larg acceptat. *Condiția minimă* pentru a considera o țară democrată este atunci când detronarea nu se face prin crimă politică, acțiune militară, conspirație sau insurgență armată. În schimb, conducătorul poate fi schimbat printr-o procedură de alegeri, formalizată, pașnică și civilizată.

Tabelul acoperă primele 10 noi state membre UE din Europa Centrală și de Est. În toate, conducătorii au fost schimbați în mod reperat prin alegeri, fapt care aduce o dovadă că aceste țări au devenit democrații. Vorbind în jargon politic maghiar, în nici una dintre aceste țări, forța politică nu a putut să se “cimenteze la putere” pentru totdeauna. Cu alte cuvinte, nici un alt partid sau nicio altă coaliție

Tabelul 1: „Detronări electorale” în UE10, 1989-2008

Țara	Alegeri 1989-2008	Schimbări de regim	Anii schimbărilor
Bulgaria	6	5	1991, 1994, 1997, 2001, 2005
Republica Cehă	6	4	1990, 1992, 1998, 2006
Estonia	6	5	1990, 1995, 1999, 2003, 2007
Ungaria	5	4	1990, 1994, 1998, 2002
Letonia	6	4	1990, 1995, 1998, 2002
Lituania	6	6	1990, 1993, 1996, 2000, 2004, 2008
Polonia	7	6	1991, 1993, 1997, 2001, 2005, 2007
România	6	5	1990, 1996, 2000, 2004, 2008
Republica Slovacă	6	5	1990, 1992, 1994, 1998, 2006

Notă: „Detronările electorale” apar atunci când (i) apare o reorganizare majoră a coaliției guvernamentale în urma alegerilor, inclusiv (ii) schimbări în conducerea guvernului și (iii) unele modificări ale priorităților politice.

Sursa: Tabelul a fost întocmit de Zdenek Kudrna (CEU), pe baza Economist Intelligence Unit – Country Reports (1990-2008).

guvernamentală nu a putut să elimine schimbările partidelor din opoziție pentru mult timp.

În ochii multora, în special ai generațiilor tinere, toate drepturile politice fundamentale sunt văzute ca elemente evidente ale unei vieți normale. Ele nu sunt evidente! Trebuie să ne gândim la China. Acolo, transformarea economiei într-o economie de piață prosperă s-a realizat la viteză maximă – dar ea nu a fost însoțită de modificări în paralel cu sfera politică. Sărbătorirea celei de-a 20-a aniversări a prăbușirii tiraniei politice în Europa de Est a coincis cu cea de-a 20-a aniversare a atacului sângeros asupra demonstranților pro-democrație din Piața Tienanmen. Cetățenii chinezi nu au avut voie să se adune în piață și să își amintească. China a rămas un stat brutal polițienesc. Noi, est-europenii, suntem norocoși că am dobândit, ca un mare cadou, libertate economică și politică, în același timp. Această coincidență a acestor mari transformări în aceeași perioadă de timp, foarte scurtă ca durată, este unică în toată istoria democrației și a capitalismului.

Ne întoarcem acum la alte dimensiuni ale libertății.

2. Drepturile antreprenoriatului liber, intrarea liberă pe piață, securitatea proprietății private.

Această sferă de schimbări a necesitat un număr mare de noi legi, o justiție independentă care să implementeze noile legi și câteva alte modificări instituționale.

Există evaluări variate ale modificărilor apărute în libertatea economică. Voi arăta aici numai un studiu foarte cunoscut, "Economic Freedom Index" (Tabelul 2), pentru a demonstra creșterea semnificativă a libertății economice în regiunea noastră.

Tabelul 2: Indicele libertății economice (Economic Freedom of the World - EFW - Index) în țările post-socialiste

Țări	1990	1995	2006
Ungaria	5.35	6.36	7.41
Bulgaria	4.08	4.48	6.54
România	4.73	3.98	6.58
Polonia	4.00	5.3	6.77
Albania	4.12	4.49	6.99
Republica Cehă		5.81	6.84
Estonia		5.55	7.82
Letonia		4.91	7.2
Lituania		4.89	7.23
Republica Slovacă		5.54	7.52
Slovenia		4.96	6.4
Ucraina		3.9	5.51
Mondial (medie)	5.68	5.99	6.58

Notă: Indicele libertății economice este calculat de Fraser Institute (USA). Libertatea economică este măsurată de 42 de indicatori în cinci domenii: cheltuieli guvernamentale, structura legală și drepturile de proprietate, accesul la capital, libertatea schimbului internațional, reglementarea creditului, forței de muncă și a activităților economice. Pe baza acestor 42 de indicatori, se calculează un indice compozit, cu valori în intervalul 0 - 10. În 2006, Hong Kong a avut cel mai înalt scor (8.94), iar Zimbabwe cel mai redus (2.67). Pentru o descriere mai detaliată a metodologiei, vezi Gwartney - Lawson, R. (2008).

Sursa: Tabelul a fost întocmit de Judit Kapás și Pál Czeglédi, University of Debrecen, Faculty of Economics. Sursa originală este Gwartney - Lawson, R. (2008).

Există mai multe studii care confirmă că înlocuirea dominației proprietății publice cu cea privată, intrarea liberă pe piață și concurența contribuie la creștere, inovație, progres tehnic și eficiență. Astfel, acestea au o mare valoare *benefică*, ajutând la realizarea unor valori fundamentale, precum creșterea bunăstării materiale a cetățenilor. Totuși, în această lucrare accentul se pune pe valoarea *intrinsecă* a libertății întreprinderii. Indiferent de consecințele economice, este grozav să ai *dreptul uman* de a începe o afacere, intra pe o piață, provoca concurenții, experimenta cu inovații la propria ta inițiativă, fără a aștepta ordine și

permisiuni birocratice. Subliniez acest aspect *etic*, deoarece nu primește suficientă apreciere din parte evaluării tehnocratice parțiale a modificărilor economice.

3. Libertatea alegerii între bunuri și servicii alternative.

Sistemul socialist a generat o economie a lipsurilor („economie de penurie”). Alături de Uniunea Sovietică și Polonia, locul întâlnirii noastre, România, a fost cel mai rău exemplu al regimului comunist, până în ultimul moment. Erau întreruperi ale curentului electric, fără o avertizare, care cauzau mult rău firmelor și gospodăriilor. Existau lipsuri repetate de alimente de bază și alte bunuri de consum, cozi lungi și rafturi goale. Pentru a cumpăra o mașină sau a avea acces la o locuință trebuia să aștepți mai mulți ani.

În ceea ce privește sub-domeniile libertății menționate mai devreme, consider că înlocuirea economiei de penurie de către o piață a cumpărătorilor nu este o simplă modificare a situației economiei. Schimbarea are implicații *etice*, de vreme ce a îmbunătățit *libertatea indivizilor*.¹ O economie cu lipsuri cronice indică o privare a drepturilor elementare, precum libertatea de a alege ce doresc să cumpere. Îmi câștig salariul și vreau să decid ce să fac cu banii mei. Lipsurile cronice înseamnă să fiu restrâns în alegerea mea de disponibilitatea bunurilor. Atunci când cheltuiam, trebuia să aplic substituție forțată, de exemplu, în loc să cumpăr ceea ce doream, trebuia să cumpăr ceea ce apucam. Cumpărătorii să găseau în situații umiltoare. Vanzătorii puteau să dicteze și cumpărătorii încercau să fie umili, să se acomodeze, și chiar să mituiască vânzătorul. Toate acestea au dispărut foarte repede.

Auzim adesea următoarea opinie. Nu contează dacă o constrângere este pe partea de ofertă sau pe partea de cerere. Constrângeri de disponibilitate sau constrângeri de posibilități – există limite echivalente de acțiune. Nu sunt de acord cu aceste viziuni, deoarece diferența dintre cele două tipuri de constrângeri este relevantă. Libertatea alegerii consumatorului nu este un lux al celor bogați. Oamenii mai bogați pot să găsească mijloace și căi de a ocoli limitele raționalizării și de a găsi bunuri pe piața neagră sau de a le plăti cu valută forte. Pierderile săracilor erau mai mari, deoarece ei nu puteau să își cheltuiască venitul modest sau și mai modestele economii așa cum doreau.

Să rezumăm. Ne bucurăm de realizări fundamentale cu privire la libertate.

Este o observație tristă, dar este încă un fapt socio-psihologic că o mare parte din oameni nu atribuie o valoare ridicată libertății. Alte valori de bază sunt mult mai apreciate. Există mai multe studii care compară ordinea valorilor în mintea oamenilor. Voi cita numai un studiu în Tabelul 3, cunoscutul World Values Survey.

¹ Bucuroasă că nu a cunoscut lipsurile din propria ei experiență, generația tânără are totuși surse de informare asupra acestora, și nu neapărat literatura economică. Ea ar trebui să citească romanul *The White King* de György Dragomán (2005), și atunci probabil că va avea o idee despre ce au însemnat în România lui Ceaușescu cozile, bananele care apăreau în magazine numai la ocazii speciale sau penele neprevizibile de curent.

Tabelul 3: Valori: Libertate versus ordine

Țara	Preferință pentru libertate	Preferință pentru ordine
	(procent respondenți,%)	(procent respondenți,%)
Polonia	19,8	66,3
Republic Cehă	21,4	72,4
Republica Slovacă	21,9	74,6
Bulgaria	26,3	64
Ungaria	27,2	63,4
Germania de Est	27,5	68,3
Romania	31,6	61,2
Germania de Vest	45,7	45,8
Suedia	48,1	42,5
SUA	48,9	46,2
Spania	50,5	42,9
Mondial (medie)	40,9	54,0

Notă: Momentul studiului: 1997-1998. – Respondenților li s-a pus următoarea întrebare: "Dacă ai avea de ales, care crezi că este cea mai importantă responsabilitate a guvernului: 1. De a menține ordinea în societate; sau 2. De a respecta libertatea indivizilor?".

Sursa: World Values Survey (1995).

Tabelul arată clar că un număr semnificativ mai mic de indivizi atribuie cea mai mare importanță libertății în zona țărilor post-socialiste decât în țările care au avut un sistem capitalist și înainte de 1989.

Există o sarcină majoră pentru educație în a forma o mai bună înțelegere a importanței libertății. Trebuie să înceapă la școala primară sau chiar la grădiniță, să continue la toate nivelurile educației secundare și liceale și să se încheie cu toată influența exercitată de presa scrisă și electronică și de internet. Este o sarcină obișnuită pentru învățători și profesori, pentru politicieni și jurnaliști, pentru toți care influențează gândirea oamenilor. Există semne bune de progres, dar, în același timp, semne înspăimântătoare de demoralizare. Rivalitatea partidelor a generat efecte secundare urâte de corupție, iresponsabilitate și demagogie. Există dezamăgire în democrația liberă parlamentară concurențială. Unele păături sociale își doresc un conducător puternic, legi aspre și un regim de ordine. Este tulburător și frustrant că grupurile de extremă dreapta, care au câștigat voturi cu discursuri rasiste, anti-semite, anti-țigani și anti-capitaliste, au avut suport considerabil. Dreapta extremă în țările post-socialiste folosește drepturile obținute de libertate a cuvântului și asociere pentru a ataca fundamentele drepturilor omului și al libertății. Din păcate, răul cauzat de criza economică creează teren pentru aceste atacuri și poate construi drumul spre tiranie. Nu numai una sau câteva țări post-comuniste ar trebui să fie alerte, dar și întreaga Europă. Amintiți-vă de Weimar!

Egalitate

Socialismul de tip sovietic nu a fost în nici un caz un sistem egalitarist. Regula declarată era alocarea de bunuri în funcție de munca fiecăruia. Astfel, acesta este un principiu al distribuirii pe bază de merite, unde scalarea meritelor – în practica socialismului existent – este, însă, în puterea statului. Această scală aloca mai multe resurse eroului muncii socialiste decât muncitorului de rând sau unui prim-secretar decât unui profesor universitar. Nomenclaturiștii aveau privilegii materiale, nu neapărat sub formă de salarii mai mari, ci sub forma unor condiții de locuit mai bune, acces la bunuri ce aveau ofertă limitată, acces privilegiat la spitale mai bine echipate sau la locuri de vacanță. Da, exista o anumită inegalitate, dar uitându-ne la redistribuirea veniturilor și a averii întregii populații, ceea ce caracteriza cu adevărat societatea era mai mult un fel de egalitate mohorâtă, o înăbușire drastică a inegalității venitului. Diferența dintre salariul directorului unei mari companii și cel al unui angajat obișnuit nu era foarte mare. Managerul eficient și cel ineficient, inovatorul și conducătorul industrial sau agricol conservator primeau, în mare, aceeași remunerație, iar dacă existau abateri minore de la medie, acestea depindeau mai degrabă de loialitatea față de partid, decât de performanță, capacitatea de învățare și inovare.

Starea inegalității veniturilor s-a schimbat dramatic, într-un timp foarte scurt, după schimbarea sistemului. Să ne uităm, mai întâi, la câteva cifre din Tabelul 4.

Sunt diferențe mari între țări, pentru motive pe care nu le discut în această lucrare. Dacă am pune țările fost-socialiste într-o listă cu mai multe țări, inclusiv

Tabelul 4: Inegalitatea consumului – Indicele Gini pentru indicatorul consumului pe cap de locuitor

Țara	1987-1990	2003
Bulgaria	0.245	0.351
Republica Cehă	0.197	0.234
Estonia	0.240	0.402
Ungaria	0.214	0.268
Letonia	0.240	0.379
Lituania	0.248	0.318
Polonia	0.255	0.356
România	0.232	0.352
Slovenia	0.220	0.220
Republica Slovacă	0.816	0.299

Sursa: Mitra, Pradeep és Yemtsov, Ruslan (2006).

cele care nu au trecut printr-o perioadă socialistă, și le-am ierarhiza pe toate în funcție de indicatorul inegalității, am vedea țările noastre disparate în locuri diferite pe listă. Există, cu siguranță, factori de influență care nu sunt legați de modificarea sistemului.

Dar dacă, în loc să comparăm țările între ele, ne uităm la datele în timp pentru fiecare țară, comparând situația dinaintea căderii comunismului cu cea de după 15 ani, observăm că cifrele din fiecare rând sunt semnificativ diferite, în unele țări fiind diferențe spectaculoase. Ele arată impactul adânc al schimbării sistemului.

Există câteva efecte, care duc la creșterea uriașă a inegalității. (Vezi Kolosi – Tóth 2008, Milanovic 1999, Milanovic – Ersado, 2009, Mitra – Yemtsov 2006.)

Modificarea a adus în față câștigători: antreprenori de succes, persoane cu har special pentru afaceri, inovatori care au introdus produse și tehnologii noi, deschizând noi piețe, directori industriali și comerciali care s-au putut repede adopta la noul mediu economic, la piețele interne și externe. Unii s-au folosit de cunoștințele lor de limbi străine sau de abilitățile în ceea ce privește utilizarea tehnologiilor moderne. Toate aceste talente speciale și eforturi au fost recompensate generos de economia de piață. Aceasta este numai una din virtuțile pieței: recompense foarte generoase pentru performanțe extraordinare. Aceasta furnizează un stimul indispensabil pentru inovare, concurență și eficiență.

Dar, desigur, pe lângă recompensarea meritelor reale, există și alte surse pentru succes financiar. Unele persoane au fost extrem de deștepțe în procesul privatizării, dobândind active anterior deținute de stat la un preț mic sau pentru nimic, fiind foarte aproape de acțiunea de furt. Au fost și alții care s-au folosit, într-un mod viclean, de relații personale anterioare, făcute în țară sau cu alte țări ale imperiului sovietic. Alții nu s-au sfiit să mituiască oficiali de stat sau politicieni. Aceste două componente, partea benefică și cea întunecată, nu pot fi strict separate. Toate elementele pure și murdare, albul și negrul, sunt amestecate într-o mixtură gri și lipicioasă. În orice caz, în vârful redistribuirii vedem venituri foarte mari, de câteva ori mai mari decât veniturile cele mai mari din perioada comunistă.

De asemenea, au existat schimbări traumatice la coada redistribuirii, determinate de mai mulți factori.

- Ce mai importantă schimbare a apărut pe piața muncii. În economiile socialiste mature, nu a existat numai ocupare totală, ci lipsă cronică de forță de muncă. Șomajul a fost o lovitură teribilă pentru o societate care nu era obișnuită cu frământările acestui fenomen. Unele femei s-au retras voluntar de pe piața muncii și și-au asumat funcția socială de soție și mamă, care lucrează exclusiv în gospodărie. Dar, dincolo de această retragere voluntară, lipsa locurilor de muncă a dus la o descreștere a ratei de ocupare și la o creștere mare a șomajului.
- Un număr de indivizi au fost, într-o anumită măsură, "retrogradați"; ei și-au pierdut fosta poziție înaltă și au fost nevoiți să accepte slujbe mai puțin plătite.
- În principal ca urmare a perioadelor inflaționiste, valoarea reală a pensiilor a scăzut, iar milioane de bătrâni se scufundau în sărăcie.

- De asemenea, am fost martorii diferitelor forme de discriminare. Deși teoretic toți cetățenii în țările democratice au drepturi egale, vedem discriminări în rândul rromilor (țigani). Comunități numeroase de țigani există în Ungaria, România, Slovacia și în alte țări post-socialiste. Rata șomajului este mult mai înaltă, în rândul țiganilor, decât în restul populației.

Mai mulți cercetători au studiat influența transformării post-socialiste asupra redistribuirii venitului, astfel că este disponibilă o vastă literatură empirică pe această temă. Nicio lucrare nu neagă afirmația generală: inegalitatea a crescut semnificativ. Creșterea diferenței dintre cei bogați și săraci este parțial cauzată de procesul de tranziție, de schimbările radicale, de oscilațiile societății și astfel poate fi doar *temporară*. Dar, printre factorii de influență sunt și, de asemenea, elemente *permanente* ale sistemului capitalist. Capitalismul are o tendință moștenită de a genera o inegalitate mai mare a veniturilor decât socialismul.

Afirmația despre inegalitate ca o tendință sistematică a capitalismului nu înseamnă că doar ar trebui să stăm și să privim fără speranță această proprietate a sistemului. Nu poate fi eliminată fără a îndepărta însuși sistemul, dar poate fi modificată într-o oarecare măsură. Activitatea guvernului poate scădea gradul de inegalitate. În toată lumea, o mare parte din populație cere politici guvernamentale redistributive.

Tabelul 5 demonstrează că cererea pentru acțiune guvernamentală pentru a scădea inegalitatea este cu siguranță mai mare în majoritatea țărilor post-socialiste, decât în majoritatea celorlalte țări fără trecut comunist. Media Europei de Est este mult mai atrasă de politicile economice de egalizare, decât media lumii. (De notat, totuși, că unele țări europene, precum Spania, Cipru, Franța și Finlanda sunt înaintea altor țări post-socialiste, având opinii publice atrase de egalizare.)

Există o cerere repetată: "Bogații să plătească!". Aceasta nu este pur și simplu o solicitare pentru finanțe publice sănătoase: impozitele ar trebui puse acolo unde încasarea lor efectivă este fezabilă. Ea este un slogan emoțional: unii consideră că nu este drept că bogații sunt bogați. Astfel că, cu cât mai mult îi privăm pe bogați de o parte din venitul sau averea lor, cu atât ne simțim mai bine. Aceasta a devenit o idee principală în discursurile politice populiste. Nu sunt de acord cu aceste slogane. Sunt de părere, ca mulți alții, că nu obținem satisfacție mai mare din măsuri de tip Robin Hood.

Cel mai important instrument de a îmbunătăți redistribuirea veniturilor este de a crea mai multă egalitate de oportunități. Educația joacă un rol crucial. Este un adevăr trivial – și totuși, este cea mai importantă afirmație – că inegalitatea începe cu șanse inegale de educație. Sunt studii importante și foarte convingătoare pe această temă. Condiții inițiale mai rele pentru copiii născuți în familii sărace sau chiar analfabete creează un handicap încă de la început, comparativ cu copiii din familiile cu educație superioară. Șansele se deteriorează în continuare, aceștia având o probabilitate scăzută de a fi admiși în școli și universități mai bune. Nu este suficient numai să vorbim de drepturi egale, ci este nevoie de măsuri pro-active.

Tabelul 5: Opinia publică despre activitatea guvernului pentru mai puțină inegalitate a veniturilor

Țara	Perioada investigată	Țara	Perioada investigată
	2006		2006
Bulgaria	1.55	Austria	2.15
Ungaria	1.66	Belgia	2.25
Ucraina	1.71	Suedia	2.27
Portugalia	1.78	Irlanda	2.28
Rusia	1.88	Elveția	2.29
Spania	1.89	Germania	2.37
Cipru	1.91	Norvegia	2.43
Franța	1.91	Olanda	2.52
Slovenia	1.95	Regatul Unit	2.54
Polonia	2.00	Danemarca	2.92
Estonia	2.04	Europa Est-Centrală (medie)	1.86
Republica Slovacă	2.07	Europa Est-Centrală (medie ponderată)	1.85
Finlanda	2.07	Mondial (medie ponderată)	2.12

Notă: Următoarea întrebare a fost adresată respondenților: "Spune-ți, vă rog, în ce măsură sunteți de acord cu următoarea afirmație: Guvernul ar trebui să ia măsuri pentru a reduce diferențele de venit: 1 sunt total de acord; 2 sunt de acord; 3 indiferent; 4 nu sunt de acord; 5 sunt total împotriva".

Sursa: European Social Survey 2006/2007.

Alături de diferențele mari privind educația convențională, trebuie să avem în vedere inegalitatea cunoștințelor într-un sens mai larg. În societatea noastră computerizată, modul în care un individ are cunoștințe despre arta de a utiliza calculatorul, internetul și alte instrumente ale tehnologiei moderne va determina șansele de a obține un venit mai mare. Acești factori ar putea avea un impact mai puternic asupra redistribuirii venitului, decât natura progresivă sau regresivă a impozitării.

Unele rezultate tangibile împotriva corupției ar contribui la ameliorarea nemulțumirilor cauzate de inegalități.² Ar îmbunătăți convingerea legată de relația strânsă dintre performanțele reale și veniturile mari, unde norocul și dobândirea de venituri mari prin mijloace necinstite ar fi excepția.

² Există un sentiment puternic de dezamăgire și de lipsă de încredere în instituții, ca reacție a răspândirii corupției, evaziunii fiscale și încălcării masive a legilor, tolerate de stat (vezi Tóth 2009). Acest sentiment public, printre altele, a contribuit la plângerile crescute și mai puternice împotriva creșterii inegalității.

Fraternitate

Sau putem folosi un sinonim, utilizat frecvent în ziua de azi, și anume “solidaritate”. Postulatul etic al obligației mele de a arăta solidaritate cu cetățenii mei este una din cele mai complicate probleme ale societății, în general, și ale societății post-socialiste, în particular.

Moștenirea primită de mine de la comunism este “un stat pre-matur al bunăstării”. Acesta este un nume pe care l-am folosit la începutul tranziției, priminând aprobare din partea unor colegi și respingere agresivă din partea altora. Mi-am făcut dușmani cu o parte din scrierile mele, dar nici una din prozverzițiile mele nu a generat mai mulți ca aceasta.

Statul socialist a codificat în lege și acceptat în practică, dreptul cetățenilor la diferite forme de servicii și sprijin.

- Toată lumea avea dreptul la asistență medicală gratuită, dar, în multe clinici și spitale, calitatea tratamentului era nesatisfăcătoare, pacienții aveau de suferit din cauza cozilor lungi de așteptare și a secțiilor de spital aglomerate, a echipamentului învechit, a condițiilor nesatisfăcătoare de igienă, a medicamentelor insuficiente.
- Toată lumea avea dreptul la educație gratuită, dar calitatea educației nu era uniformă, profesorii erau prost plătiți și suprasolicitați, în unele cazuri s-a realizat o selecție adversă a profesorilor, unde nu cei mai capabili își alegeau această profesie. Școlile erau aglomerate și prost mobilate, nemaivorbind de tehnologia informațională modernă.
- Chiriile subvenționate în case furnizate de stat erau acceptabile pentru toată lumea, dar tinerii trebuiau să aștepte mulți ani până a avea dreptul de a se muta în apartamentul lor, construcțiile rezidențiale furnizau clădiri de o foarte proastă calitate.
- Firma sau municipalitatea ofereau îngrijire zilnică sau grădiniță pentru fiecare familie care solicita acest lucru, disponibile gratuit sau la un anumit preț.
- În sectorul public (inclusiv firmele proprietate de stat), fiecare pensionar primea o pensie de stat finanțată fie de la buget, fie de la un fond de pensii garantat de stat, fie de la o firmă.

Am numit organizarea publică a furnizării acestor (și a altora asemenea, fie gratuit, fie aproape gratuit) alocații, pe scurt, *un stat prematur al bunăstării*. L-am denumit prematur, deoarece eu, ca și câțiva alți economiști, am realizat că nivelul de dezvoltare al economiilor socialiste nu au îndeplinit acele promisiuni satisfăcătoare. Practic, statul fie nu a fost capabil să își îndeplinească promisiunile legate de programe universale, fie, atunci când a încercat, le-a realizat de o calitate proastă. Disparitatea adâncă între programele publice și furnizarea actuală, dintre promisiunile statului și disponibilitatea reală a resurselor materiale erau caracteristici sistemice ale socialismului. Iar această moștenire a fost, de asemenea, una din cele mai grave probleme ale decidenților politici în procesul de tranziție

post-socialistă³.

Încotro să ne îndreptăm, pornind de la condițiile inițiale ale *statului prematur al bunăstării*? Nu intenționez să pledez pentru un program anume, să prezint argumentele mele pro și contra, în această lucrare. Acest lucru l-am făcut în alte studii. Scopul meu este de a da o imagine de ansamblu, sugerând patru categorii de atitudini politice vizavi de statul bunăstării, distingând două cazuri “pure” și două “mixte”.

Există două direcții “pure”.

Prima direcție este de a renunța la principiul programelor *universale*. Acesta trebuie înlocuit cu principiul susținerii numai a celor care necesită asistență de la stat. Da, simțim fraternitate, suntem toți frați, dar cei mai mulți frați ai mei nu au nevoie de suportul meu, ci au grijă de sine. Sunt dispus să îi ajut atunci când văd că nu sunt capabili să își rezolve problemele. Voi ilustra această idee cu câteva exemple:

- Programul universal privind educația universitară gratuită ar trebui eliminat. În schimb, ar trebui introduse taxe de învățământ. Cei care nu își pot permite taxa pot face un împrumut pe care să îl plătească din venituri viitoare mai mari. În plus, pot beneficia de anumite sume speciale aceia (și numai aceia) care nu ar fi capabili să ducă o viață normală de student fără asistență financiară specială.
- Dacă există program universal de îngrijire gratuită a tuturor copiilor, atunci toate familiile, bogate sau sărace, trebuie să primească o alocație de la stat în funcție de numărul copiilor, trebuie să aibă acces la grădinițe gratuite ș.a. În situația principiului mai restrictiv privind furnizarea, au suport special de la stat (și în final, de la contribuabili) numai cei ce nu își pot permite costurile creșterii copiilor și nu pot plăti pentru serviciile unei grădinițe.

Aceasta este direcția recomandată de cei mai mulți economiști și de către reformiștii orientați spre piață. Ea este acceptată de politicienii cu adevărat conservatori adepți ai crezului liberal (termenul “liberal” este folosit în interpretarea europeană, nu cea americană).

Urmând această direcție, statul bunăstării post-socialist s-ar restrânge la o dimensiune mult mai adecvată la nivelul dezvoltării economiei.

Există argumente pragmatice care susțin prima direcție: sănătatea politicii fiscale, cote de impozitare mai scăzute care să stimuleze investițiile, angajarea și antreprenoriatul. Și, de asemenea, mai sunt argumente preluate din filosofia politică: respectul pentru autonomia individuală și libertatea alegerii, respingerea atitudinii paternaliste a statului și, în cele de urmă, implicarea politicienilor în sfera suveranității individuale.

Cea de-a doua direcție este de a menține toate programele universale și de a se opune oricăror reduceri. Chiar și îmbunătățirea programelor poate fi luată în

³ Haggard și Kaufman (2008) oferă a descriere completă și profundă a reformelor statului bunăstării în regiunea post-socialistă, comparându-le cu schimbările similar orientate din America Latină și Asia de Est.

calcul. Cei ce fac astfel de propuneri sunt pregătiți să acopere cheltuielile mari prin impozite mai mari.

Această direcție este susținută de mulți socialiști, dar și de doctori, profesori, asistenți sociali, membrii ai breslelor devotate să lucreze în diferite sectoare ale statului bunăstării. În ceea ce privește sfera politică, această direcție este fără echivoc și continuu susținută de “Vechea Stângă”, ca de exemplu politicienii încă loiali ideologiei social-democrațiilor scandinavi și germani din anii ‘50.

Susținătorii celei de-a doua direcții se referă la argumente pragmatice. Așa numitele *means-tests* care necesită verificarea eligibilității grupurilor speciale aflate la nevoie în funcție a inabilitatea naturală de a și le asigura, necesită operarea unei mari birocrății. Furnizarea de beneficii universale este mult mai simplă și este asociată cu mai puține costuri administrative. Unii susțin că este mai ușor de găsit susținere parlamentară pentru programe universale, decât pentru furnizări precise. Și, de asemenea, în acest caz, auzim argumente derivate din filosofia politică. Gândirea care susține eligibilitatea universală pentru servicii publice își are rădăcinile în ideea unui sens mai profund al egalității: fiecare individ are dreptul la un set de drepturi. Statul are aceleași obligații față de toți cetățenii.

Cei care aderă la cea de-a doua direcție subliniază strânsa legătură dintre două obiective și, în cele din urmă, între două valori stabilite de mottoul revoluționar, și anume dintre egalitate și fraternitate, dintre egalitate și solidaritate. În secțiunea anterioară a lucrării mele m-am referit la inegalitate măsurată de venitul monetar (de exemplu, coeficientul Gini al redistribuirii veniturilor). Totuși, o mare parte din consum este primită de către gospodării prin intermediul a diferite forme de sprijin public. Utilizarea serviciilor medicale gratuite, educația gratuită, beneficiile diferitelor subvenții care reduc costurile anumitor cheltuieli contribuie la egalizarea consumului gospodăriilor. Cu cât este mai mare acoperirea programelor universale, cu atât mai mare este statul bunăstării – cu atât mai mare este egalitatea. Cu cât mai multă fraternitate, cu atât mai multă egalitate.

Susținătorii celei de-a doua direcții au dreptate atunci când afirmă că majoritatea oamenilor din țările post-socialiste (printre care și Ucraina, Belarus, Rusia și România cel mai mult) solicită o atitudine paternalistă din partea statului.⁴ Acest lucru este indicat în datele din Tabelul 6. Din acest motiv, discursurile și politicile economice paternaliste sunt populare și pot aduce voturi susținătorilor lor⁵.

⁴ Citându-l pe Isaiah Berlin: “For if the essence of man is that they are autonomous beings... then nothing is worse than to treat them as if they were not autonomous, but natural objects,... whose choices can be manipulated by their rulers... paternalism is despotic, not because it is more oppressive than naked, brutal, unenlightened tyranny,... but because it is an insult to my conception of myself as a human being.” Este foarte trist că doar puțini oameni pot înțelege și recunoaște acest gând.

⁵ Un economist american și unul german (Alesina - Fuchs-Schündeln 2007) au descoperit, în cercetarea lor remarcabilă, că populația din Germania de Est (fosta RDG) solicită un stat al bunăstării paternalist mai mult decât populația din Germania de Vest, unde valorile și așteptările sunt

Tablelul 6: Evaluarea responsabilității individuale *versus* paternalism

Țara	Perioada investigată
	2004
Belarus	2.96
Bulgaria	2.56
Republica Cehă	2.55
Estonia	2.43
Ungaria	2.23
Letonia	2.30
Lituania	2.19
Polonia	2.4
România	2.85
Rusia	2.67
Republica Slovacă	2.34
Slovenia	2.72
Ucraina	2.98
Europa Est-Centrală (medie)	2.55
Europa Est-Centrală (medie ponderată cu populația)	2.67

Notă: Următoarea întrebare a fost adresată respondenților: "Spune-ți, vă rog, cu care alternativă sunteți de acord: Indivizii ar trebui să aibă grijă de ei și de viața lor. 1. sunt total de acord; 2. sunt oarecum de acord; sau Statul ar trebui să fie responsabil pentru securitatea materială a fiecăruia. 3. sunt oarecum de acord; 4. sunt total de acord".

Sursa: New Europe Barometer (2009).

Am juxtapus două poziții clare și transparente, ambele susținute de argumente pragmatice și de rațiuni profund filosofice. Din păcate, jocurile politice nu sunt făcute în dezbateri solide, calme și pragmatice, și nici în aerul proaspăt al postulatelor etice. Jocul se desfășoară în arena gladiatorilor politici, luptând pentru viața sau moarte politică, pentru voturi, cu scopul de a dobândi victorie electorală și sperând distrugerea oponentului politic. Cele două grupuri care susțin fără echivoc și continuu cele două direcții "pure" sunt jucători importanți (în unele țări, în anumite perioade, unul dintre grupuri poate fi chiar jucătorul dominant). Există, totuși, alte grupuri politice (partide sau grupuri în cadrul unui partid sau diferite mișcări non-partizane), care nu pot fi puse în nici una din cele două categorii "pure". Politicienii, atât din guvern, cât și din opoziție, se confruntă cu opoziții

socializate într-un mod diferit.

puternice la adresa reducerii statului bunăstării. Toată lumea știe, dar trebuie totuși menționat, că avem de-a face cu un “ratchet-effect”: schimbarea într-o anumită direcție este posibilă, dar revenirea la poziția anterioară este imposibilă. Este ușor politic și foarte popular să se crească cheltuielile pentru a îmbunătăți statul bunăstării și este dificil politic și foarte nepopular să fie reduse acele cheltuieli. Puțini se miră că, dincolo de cele două direcții “pure” menționate, vedem peste tot multe exemple de atitudine politică neclară.

Celei de-a treia categorii de atitudine politică îi aparțin *populiștii* promițând menținerea sau chiar extinderea programelor guvernamentale, păstrarea mărimii foarte mari a statului bunăstării – fără a arăta sursa finanțării cheltuielilor. Este mai puțin grav dacă prezintă promisiuni iresponsabile false numai în timpul campaniilor electorale sau în atacuri vehemente asupra reformelor liberale venind din partea opoziției parlamentare. O situație mai dezastruoasă apare atunci când un astfel de partid populist ar câștiga alegerile și apoi și-ar îndeplini promisiunile iresponsabile, ducând la deficit fiscal catastrofic și la toate alte consecințe macroeconomice dezastruoase asociate.

Cea de-a patra categorie are ca principală caracteristică *lipsa de loialitate față de principii*. O foarte cunoscută reacție la deciziile grele este *inconsistența*, arătată de un partid politic și/sau de guvern. Un pas într-o direcție, (*tăierea* unor anumite cheltuieli ale statului bunăstării) în ianuarie, după care unul în direcția opusă, (*creșterea* unor altor cheltuieli ale statului bunăstării) în februarie. Politicienii din cea de-a patra categorie doresc să mulțumească electoratul de dreapta în zilele impare, iar pe cel de stânga în zilele pare. Ezitare, oscilare, cuvinte și fapte neprevizibile – acestea sunt elementele caracteristice ale acestei atitudini politice. Toate acestea duc la confuzie printre votanți, care nu mai înțeleg ce se întâmplă. Câștiguri temporare de popularitate pot să apară din rândul susținătorilor decepționați ai direcțiilor “pure”, care nu văd clar la început în ce direcție se îndreaptă politicienii. Dar, mai devreme sau mai târziu, își vor da seama că au fost înșelați de mișcările oscilante între două seturi opuse de obiective.

După părerea mea, asta se întâmplă cu noua social-democrație de tip Tony Blair în diferite țări, inclusiv în unele țări din regiunea post-socialistă, pe lângă alte țări și în țara mea, Ungaria. Politica privind statul bunăstării este, sub multe aspecte, inconsistentă, deoarece încearcă să satisfacă două seturi de valori opuse, care se exclud reciproc și să mulțumească simultan două tabere numeroase care au preferințe total diferite și care nu se plac una pe alta.

Scheletul prelegerii mele a fost furnizat de mottoul revoluției franceze. În atmosfera încinsă după 1789 și în anii care au urmat, nimănui nu i-a pasat dacă cele trei elemente ale mottoului erau consistente unele cu altele sau dacă se contraziceau. Trebuie să ne amintim istoria: era aproape un secol înainte ca Bismarck în Germania să introducă securitatea socială, mai mult de un secol înainte ca social-democrații în Scandinavia și Anglia să înceapă să construiască statul modern al bunăstării. Dar, în zilele noastre, decidenții politici în lupta pe

termen lung pentru transformare structurală nu pot scăpa de problema consistenței. Dacă încearcă să facă acest lucru, trebuie să plătească un preț politic.

Imaginea de ansamblu și prognoze

Aș fi bucuros să pot prezenta propriile mele prognoze, propria mea viziune asupra viitorului. Îmi este însă teamă că în zona pe care mi-am ales-o pentru lucrare nu văd foarte clar ce se va întâmpla în viitor.

Uitându-ne în zona transformărilor post-socialiste, ne facem o impresie mixtă. Cu siguranță, nu există nicio direcție uniformă a schimbărilor legate de activitatea statului bunăstării. În unele țări, la un anumit moment, există eforturi de a elimina unele programe universale, pe când în altele sunt adăugate noi drepturi sociale la lista lungă a programelor guvernamentale moștenite de la regimul socialist. Se fac pași spre o direcție, după care au loc reînțoarceri și pași în direcția opusă.

Eterogenitatea mișcărilor în ambele direcții era evidentă dinainte de 2006. Populația din regiune a trecut prin momente dificile. Aceasta a trebuit să se confrunte cu realocarea dificilă a resurselor, cu modificările dramatice în ceea ce privește drepturile de proprietate, lipsa pentru o anumită vreme a instituțiilor capabile, înrăutățite de dificultățile majore cauzate de recesiunea transformațională din anii '90 – toți acești factori contribuind la scăderea producției, din cauza recesiunii transformaționale, mult mai mult decât în recesiunea de după 1929, cea mai adâncă recesiune din istoria economică recentă. Acest eveniment a coincis cu trauma șomajului care a șocat milioane de oameni obișnuiți cu securitatea slujbelor. Impactul acestei duble lovituri, recesiunea și pierderea siguranței locului de muncă, au fost ameliorate, într-o oarecare măsură, de serviciile publice ale statului moștenit al bunăstării (vezi Kean – Prasad 2002 și Vanhuysse 2006). Oamenii care și-au pierdut locurile de muncă nu erau cel puțin lăsați numai cu mijloacele lor sărace pentru asistență medicală, iar asistența pentru copii a continuat. Mulți potențiali șomeri au scăpat de șomaj prin ieșirea mai devreme la pensie sau prin scheme de pensie pentru handicapați, iar aparatul birocratic a închis ochii dacă aceste căi de evitare nu erau chiar lipsite de ilegalități. Pe lângă programele moștenite, au fost create altele noi, de exemplu, asigurarea sau suport guvernamental pentru șomeri sau subvenții ridicate pentru consumatorii de energie, să contrabalanseze, cel puțin parțial, impactul liberalizării prețurilor, subvenții noi pentru construirea de noi locuințe private ș.a. Furia și frustrarea ar fi fost mult mai mari dacă statul bunăstării, cu toate drepturile vechi și cu toate programele nou create, nu ar fi fost disponibil. Acesta este un factor important în a explica adeziunea unei mari părți a populației la statul bunăstării.

La începutul primului deceniu al secolului 21, a început creșterea economică. Primele rezultate benefice ale trecerii de la sistemul socialist ineficient la capitalism, promițând mai multă eficiență și creștere mai rapidă, au început să apară. Și apoi deodată a venit noua lovitură, criza financiară globală și recesiunea.

Nimeni nu știe încă dacă scăderea producției va fi mai mare decât a fost după 1929 sau chiar mai adâncă decât scăderea producției în regiunea post-socialistă după schimbarea regimului – dar creează deja mari probleme și multă suferință pentru milioane de oameni.

Data fiind cea de-a doua experiență traumatizantă de schimbare bruscă, problemele economice neașteptate și un sentiment neliniștitor de nesiguranță, cererea pentru un stat protector va deveni cu siguranță mai puternică și mai vehementă. Politicienii vor fi supuși unei presiuni duble. O mare parte din cetățeni este dispusă să renunțe la suveranitatea individuală și să facă concesii în ceea ce privește libertatea și este pregătită pentru un stat chiar mai paternalist decât înainte, care să preia responsabilitățile privind bunăstarea și securitatea. Unele țări vor abandona planurile de reformă a statului bunăstării, de a îl aduce la o dimensiune mai mică, eliminând unele programe universale etc. Pe de altă parte, mai devreme sau mai târziu, politicienii (cel puțin aceia care sunt aleși la putere și au responsabilitatea veniturilor și cheltuielilor publice) vor simți presiunea puternică a situației macroeconomice. Cheltuielile generoase în spiritul egalității și fraternității sunt însoțite de un preț înfricoșător: deficit bugetar, ponderea mare a datoriei în PIB, deficit crescând al contului curent, reținerea investitorilor de a achiziționa obligațiuni de stat ș.a. Piețele financiare, sectorul bancar, bursa, diferite instituții financiare, băncile de investiții, brokerii și analiștii angajați de aceste instituții nu sunt înmuiați de milă nobilă față de cetățeni și de obiectivele carității. Nu sunt însă nici crude sau fără inimă, așa cum sunt portretizate în discursurile populștilor – își fac numai datoria. În orice caz, dificultățile reale macroeconomice, plus criticile vehemente și avertizările venite dinspre comunitatea financiară împing politicienii în direcția opusă. Cheltuielile ar trebui reduse în așa măsură încât impozitele să poată fi reduse pentru a face loc investițiilor private, ducând astfel la creșterea producției.

Ce va rezulta din aceste presiuni contradictorii? Singurul răspuns sigur este mărturisirea: nu știu. Va fi probabil diferit pentru fiecare țară, în funcție de adâncimea crizei, de raportul dintre câștigători și perdanți, de distribuția voturilor pentru cele două direcții pure, 1 și 2, sau pentru direcția 3 populistă sau pentru direcția 4 cu partide și modificări inconsistente. Poate vor exista țări norocoase, unde să apară un mare om de stat, care să facă față alegerilor dure pe termen scurt, fără să piardă din vedere orizontul istoric mediu și lung. Și vor exista și țări mai puțin norocoase conduse de politicieni confuzi, pierduți în labirintul presiunilor contradictorii, împotmoliți și rigizi, înghețați în structuri birocratice.

Îmi pare rău că trebuie să închei discuția cu un semn de întrebare. Cine știe, oare, ce se va întâmpla în regiunea noastră victorioasă și totuși lovită de necazuri cu “Libertatea, Egalitatea și Fraternitatea”?

Bibliografie

- Alesina, Alberto și Nicola Fuchs-Schündeln. 2007. Good Bye Lenin (or not?): The Effect of Communism on People's Preferences. *American Economic Review* 97(4): 1507-1528.
- Czeglédi, Pál și Judit Kapás. 2009. *Economic Freedom and Development*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berlin, Isaiah. 1969. Two Concepts of Liberty. *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press, 118-172.
- Dragomán, György. 2007. *The White King*. Garden City: Doubleday.
- EBRD. 2008. *Transition Report 2008: Growth in Transition*, London: EBRD.
- EBRD. 2009. *Transition Report 2009: Transition in Crisis*. London: EBRD.
- Economist Intelligence Unit. 1990-2008. Country Reports. www.eiu.com. Retrieved on December 12, 2009.
- European Social Survey. 2006. Round 3. *Oslo: Norwegian Social Science Data Services*. <http://ess.nsd.uib.no/ess/round3/>. Retrieved on December 12, 2009.
- Gwartney, J. D. și R. Lawson. 2008. *Economic Freedom of the World. Annual Report*. Vancouver: Fraser Institute.
- Haggard, Stephen și Robert R. Kaufman. 2008. *Development, Democracy and Welfare States*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Kean, Michael și Eswar Prasad. 2002. Inequality, Transfers, and Growth: New evidence from the Economic Transition in Poland. *Review of Economics and Statistics*: 324-341.
- Kolosi, Tamás și István György Tóth. 2008. Rendszerváltás: Nyertesek és vesztesek. (Transition: Winners and Losers.). Kolosi Tamás și István György Tóth (eds.). *Újratervezés: Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben (Re-planning: Life and Adaptation in the Transition Decades)*. Budapest: TÁRKI, 11-50.
- Kornai, János. 1992. The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems. *American Economic Review, Papers and Proceedings* 82(2): 1-21.
- Milanovic, Branko și Lire Ersado. 2009. *Reform and Inequality during the Transition: An Analysis Using Panel Household Survey Data, 1990-2005*. Washington, D.C.: World Bank.
- Milanovic, Branko. 1999. Explaining the Increase in Inequality during Transition. *Economics of Transition* 7(2): 299-341.
- Mitra, Pradeep și Ruslan Yemtsov. 2006. Increasing Inequality in Transition Economies: Is There More to Come? *World Bank Policy Research Working Paper* 4007, September 2006. Washington D.C.: World Bank.
- New Europe Barometer. 2005. Aberdeen: Centre for the Study of Public Policy, University of Aberdeen. http://www.abdn.ac.uk/cspp/view_item.php?id=404. Retrieved on December 12, 2009.
- Standard Eurobarometer. 2008. November (fieldwork Apr-May)

- http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_en.htm.
Retrieved on June 11, 2009.
- TÁRKI. 2009. *World Value Survey: Technical Report*. Budapest: TÁRKI.
- Tóth István György. 2009. *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában (Lack of Trust, Anomy, Feeling of Injustice and Paternalism in the Value Structure of the Hungarian Society)*. Budapest: TÁRKI.
- Vanhuysse, Pieter. 2006. *Divide and Pacify*. Budapest: CEU Press.
- World Values Survey. 1995. Official data file v.7.
<http://www.worldvaluessurvey.com/>. Retrieved on December 12, 2009.